

УДК 94(477):353.8 «1941/1944»

**Рейхскомісаріати «Україна» та «Остланд» в період німецької окупації:
особливості територіально-управлінської системи та політики**

К.П. ДВІРНА, Ю.І. ЛЕВЧЕНКО

Інститут історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова,
м. Київ, Україна, E-mail: hjcj@i.ua**Авторське резюме**

У публікації розкривається питання особливостей функціонування Рейхскомісаріатів «Остланд» та «Україна» як окремих адміністративно-територіальних одиниць, що виникли унаслідок німецької окупації Радянського Союзу та існували протягом 1941-1944 рр. До складу Рейхскомісаріату «Остланд» входили Естонія, Латвія, Литова та північно-східні області Білорусії. В свою чергу до Рейхскомісаріату «Україна» – південні області Білорусії, північно-західні, центральні та південні регіони України. Управління цих окупаційних одиниць мало чітку ієрархію: рейхскомісаріат – генеральний округ – округ – «допоміжна» місцева адміністрація. У Рейхскомісаріаті «Остланд» на початку 1942 р. були створені представницькі органи самоуправління – «Ради довір'я», що виконували дорадчі функції при управлінні генерального комісара. В силу військово-політичних обставин наприкінці 1943 – на початку 1944 років були перетворені на вищі органи управління в генеральних округах. У Рейхскомісаріаті «Україна» подібних органів самоуправління місцевого населення не існувало через те, що це суперечило радикальному курсу політики провадженої Е. Кохом. Специфіка управлінських апаратів призвела до виникнення двох напрямків реалізації німецької окупаційної політики ліберального, який мав місце в «Остланді» та радикального, що впроваджувався в «Україні». Найкраще це прослідковується в гуманітарній сфері внутрішньої політики Рейхскомісарів. Ліберальний характеризувався наданням місцевому населенню через органи самоуправління обмеженого впливу на гуманітарну сферу – освіту, релігію, громадське життя, тоді як радикальний підпорядковував усі прояви життя підконтрольного населення виключно потребам цивільної адміністрації.

Ключові слова: окупація, Рейхскомісаріат «Остланд», Рейхскомісаріат «Україна», управлінський апарат.

**Reykhskomisariat «Ukraine» and «Ostland» during the german occupation:
peculiarities of territorial-administrative systems and policies**

С.Р. ДВІРНА, Ю. І. ЛЕВЧЕНКО

National pedagogical university named after M.P.h Drahomanova, Institute for history education,
Kyiv, Ukraine, E-mail: hjcj@i.ua**Abstract**

In a publication the question of features of functioning of Reykhskomisariats «Ostland» and «Ukraine» opens up as separate administrative-territorial units which arose up in investigation of German occupation of Soviet Union and existed during 1941-1944. Estonia, Latvia, Litova and north-eastern areas of Byelorussia, entered in the complement of Reykhskomisariatu «Ostland». In same queue to Reykhskomisariat «Ukraine» is the South areas of Byelorussia, north-western, central and South regions of Ukraine. The management of these of occupation units had a clear hierarchy: reykhskomisariat – a general district is a district – «auxiliary» local administration. In Reykhskomisariat «Ostland» at the beginning of 1942 the representative organs of self-government were created are «Advices of trust», that executed deliberative functions at the management of general commissar. By virtue of military-political circumstances at the end of 1943 – at the beginning of 1944 were regenerate on the higher organs of management in general neighbourhoods. In Reykhskomisariat «Ukraine» of similar organs of self-government of local population did not exist because it conflicted with the radical course of policy of inculcated E. Koch. The specific of administrative vehicles resulted in the origin of two directions realization of the German of occupation policy liberal, which took place in «Ostland» and radical, that inculcated in «Ukraine». The best of all it is observed in humanitarian sphere of domestic policy of Reykhskomisars. The liberal was characterized a grant a local population through the organs of self-government of the limited influence on a humanitarian sphere – education, religion, public life, while the radical subordinated all displays of life of controlled population exceptionally to the necessities of civil administration.

Key words: occupation, Reykhskomisariat «Ostland», Reykhskomisariat «Ukraine», the administrative apparatus.

Постановка проблеми. Під час Другої світової війни значна частина території Радянського Союзу була загарбана Третім Рейхом та розділена на ряд окупаційних утворень, що мали різні форми існування: території включені безпосе-

редньо до Рейху – дистрикт «Галичина» та гебіт «Білосток»; цивільні адміністративні утворення – Рейхскомісаріати «Остланд» та «Україна»; зона військової адміністрації, що об'єднувала території під контролем вермахту. Кожна з них

© К.П. Двірна, Ю.І. Левченко, 2014

мала свої особливості проведення окупаційного режиму, зокрема і на території вищезгаданих рейхскомісаріатів.

Аналіз досліджень і публікацій. Слід вказати, що в сучасній українській історичній науці це питання залишається актуальним та малодослідженим водночас. Вивчення встановленого режиму на території СРСР почалося відразу після його визволення. Проте, зважаючи на радянську ідеологічну доктрину в розкритті цієї проблеми, домінувала теза про однаковість окупаційного режиму на всіх радянських територіях, що підтверджувалось репресіями, економічними та ідеологічними аспектами. Після розпаду Радянського Союзу розпочався період об'єктивного дослідження історії війни, кожної з колишніх радянських республік. Праці цього періоду відійшли від радянської концепції режиму окупації та роблять акцент на їх особливостях через призму їхньої державності. Зокрема вони свідчать про унікальність окупаційного режиму в тих країнах, що входили до складу Рейхскомісаріатів «Остланд» та «Україна».

Мета дослідження. Вищенаведене свідчить, що піднята авторами проблема належить до малодосліджених та водночас громіздких для розкриття, адже вона має поєднати офіційні погляди п'яток окремих держав, що в період 1941-1944 рр. входили до складу цих цивільних утворень. З цією метою вони поставили перед собою наступні завдання: 1) Показати особливості територіального поділу Рейхскомісаріатів; 2) Розкрити особливості їх функціонування та управлінської системи; 3) Визначити як вищезгадані особливості вплинули на здійснення окупаційної політики, що мала місце в «Остланді» та «Україні».

Виклад основного матеріалу. Реорганізація в майбутньому захоплених територій Радянського Союзу планувалась Третім рейхом паралельно з стратегічно важливими військово-економічними планами, такі як «Барбаросса», «Ольденбург» та «Ост». Перші настанови з цього питання належали фюреру Адольфу Гітлеру. Під час наради 22 липня 1942 р. на якій визначалися головні цілі війни проти СРСР, він поставив завдання створити на захопленій території ряд підконтрольних держав – Україну, федерацію Балтійських держав, Білорусію [1, с. 201; 21, с. 13]. У квітні 1941 р. фюрер доручив Альфреду Розенбергу, що очолював центр з питань східних територій, на основі вищевказаних «побажань» розробити план адміністративного поділу та управління захопленою радянською територією. Через деякий час він представив йому результат – меморандум та директиви з питань політики на радянських територіях. У першому документі територію СРСР було поділено за національним критерієм на сім частин: Росія, Білорусія, країни Балтії, Україна, Донська область, Кавказ і Туркестан або Середня Азія. У другому ці національні части-

ни були об'єднані А. Розенбергом в губернаторства: «Остланд», що мало включати Естонію, Латвію, Литву і Білорусію. Ця територія призначалася для цілковитої германізації; «Україна» з включеними до її складу територій Волги і Дону, півострова Крим, а також радянської автономної республіки німців Поволжя. Воно, маючи автономію, мало стати опорою Третього рейху на сході в боротьбі з «російською загрозою»; «Кавказ» об'єднувало територію Кавказу, цим самим відділяло Росію від Чорного моря та нафтових родовищ; «Росія» зменшена в розмірах, за рахунок вищевказаних поступок на заході та до гір Уралу на сході; «Туркестан», що мало об'єднувати азійські республіки. У ході обговорення цього проекту А. Гітлер запропонував змінити назви майбутніх утворень на «рейхскомісаріати» та зробити їх більш залежними від Рейху [22, с. 412-413; 25, с. 287-288].

Створення управління окупованими східними областями офіційно розпочалось після наради 16 липня 1941 р. в штаб-квартирі фюрера за участю А. Розенберга, Г. Ламмерса, В. Кейтеля, Г. Герінга та М. Бормана, під час якої було вирішено питання остаточного врегулювання захоплених територій. Його результатом стало те, що загарбані терени Радянського Союзу мають підпорядкуватися Німеччині розділеними на чотири рейхскомісаріати: Остланд, Україна, Москва та Кавказ [6, с. 180-181]. Наступного дня А. Гітлер видав наказ про введення цивільного управління окупованими областями СРСР, яким створив Міністерство окупованих Східних областей (відоме під назвою «Східне Міністерство» – прим. авторів), керівником якого призначив А. Розенберга. У першому пункті цього наказу чітко проголошувалось, що «після закінчення бойових дій в окупованих східних областях управління ними переходить від військових інстанцій до органів цивільної влади» [31, с. 52]. Території, на які поширюється це положення і час її передачі цивільним органам в кожному окремому випадку, визначались особливим наказом фюрера. Пункт п'ятий цього документа встановлював, що окуповані території, підпорядковані новоствореному Міністерству і «поділяються на Рейхскомісаріати, ті – на генеральні округи, а останні в свою чергу – на округи. Декілька районів можуть бути об'єднані в головний район» [6, с. 201]. Наступним пунктом документа встановлювались управлінські органи та їхні обов'язки. Тут було вказано: «Кожен з Рейхскомісаріатів очолює рейхскомісар, генеральний округ – генералкомісар, округ очолює – гебітскомісар. Якщо створюється головний район, на його чолі стоїть гаупткомісар» [31, с. 53]. Рейхскомісар підпорядковувал свій владі все цивільне управління на довіреній йому території. Він офіційно був підлеглим рейхсміністра східних територій, однак в сферах економіки та військово-поліційного контролю підпорядковувался наказам

Г. Герінга та Г. Гімmlера. Потрібно уточнити, що під «окупованими східними областями» німці розуміли території, «які не входять до компетенції прикордоної імперської адміністрації або з генерал-губернаторством» [7, арк. 24]. Тобто території дистрикту «Галичина», що була приєднана до «польського» Генерал-губернаторства, округу (гебіту) «Білосток», який ввійшов до Східної Пруссії, а також віддані Румунії території (Буковина, Бессарабія, «Трансністрія»), перестали вважатися такими.

Створення Рейхскомісаріатів не було одномоментним актом, це був поетапний процес розширення їх території та становлення владних органів. Перший рейхскомісаріат – «Остланд» (далі – РКО) було проголошено наказом фюрера від 25 липня 1941 року, а другий – «Україна» (далі – РКУ) 20 серпня того ж року. Інші Рейхскомісаріати «Москва» та «Кавказ» в силу військово-політичних обставин не були створені. Однак існують дані, що в 1941 р. були створені їхні управлінські апарати, що обмежено функціонували під час окупації в Центральній Росії та Кавказі [25, с. 288].

Проголошений 25 липня 1941 р. РКО тільки 1 серпня отримав під своє управління територію Литви. Через місяць 1 вересня 1941 р. відбулося його перше розширення на території Латвії та центральної частини Білорусії. Друге і останнє розширення відбулося 5 грудня 1941 р після передачі під його управління території Естонії [19, арк. 5; 29, с. 85]. Кордон РКО на час найбільшого розширення виглядав наступним чином: на півночі та заході він проходив Фінська затока – Балтійське море – кордон Східної Пруссії – по кордону до південно-східної межі м. Сувалков – р. Неман – м. Мости (включно з м. Гродно) – Волковийськ – Пружани; східний кордон Фінська затока (західніше Ленінграда) – оз. Ільмень – р. Ловать – м. Хомм – вздовж дороги «Наговье – Тропец – Естина – Белий – Хорошеньки» – р. Дніпро – м. Дорогобуж – м. Єльня – західна притока р. Десна – м. Брянськ – м. Трубчевськ; південний кордон проходить від м. Трубчевськ на захід вздовж дороги на м. Сураж, по р. Іпуть до м. Наволромж (приблизно 30 км північніше залізничної дороги Гомель-Брянск). Далі по колишньому адміністративному кордону Білоруської РСР і РСФСР, далі по всьому східно-західному напрямку проходить північніше на 20-30 км від залізниці «Гомель-Брест» до кордону Генерал-губернаторства [28, с. 31-32].

Територіально РКО з центром у м. Рига становив 512 000 кв. км [28, с. 32]. За підрахунками авторів, що посилаються на архівні дані – 265 700 кв. км [19, арк. 5]. Він поділявся на чотири генеральні округи, а саме:

1) «Литва», створений 25 липня 1941 року з центром у м. Каунасі, включав до свого складу території Литовської РСР і північно-західні райони Вілейської області Білоруської РСР (за-

гальним розміром 63 500 кв. км). Поділявся на шість округів (крайсгебітів);

2) «Латвія», створений 25 липня 1941 р. з центром у м. Рига, включав до свого складу території Латвійської РСР і західні райони Калінінської області РРФСР загальним розміром в 110 800 кв. км. Поділявся на шість округ;

3) «Білорутенія» (Білорусія), створений 1 вересня 1941 року з центром у м. Мінськ, включав до свого складу Барановиченську, західні частини Мінської, північні райони Пінської, північно-західні Брестської і південно-східні райони Віленської областей Білоруської РСР; північно-західні райони Орловської та західні райони Смоленської областей РРФСР загальною площею в 225 300 кв. км. Поділявся на два гаупткомісаріата (головні райони) Мінськ та Барановичі, що склалися з десяти округ (гебітів);

4) «Естонія», створений 5 грудня 1941 р. з центром у м. Таллін, включав до свого складу територію Естонської РСР і західні райони Ленінградської області РРФСР загальною площею в 112 500 кв. км. Поділявся на сім округ (крайсгебітів) [28, с. 32-33; 30, с. 50-51; 39].

РКУ був проголошений 20 серпня 1941 р., однак тільки 1 вересня отримав під своє управління території Рівненської, Волинської і Кам'янець-Подільської областей Української РСР, а також південні райони Брестської та Пінської областей Білоруської РСР. Перше розширення відбулося 20 жовтня 1941 р. на території Житомирської, північно-східні райони Вінницької, західні райони Кіровоградської, правобережні райони Київської областей Української РСР, а також південні райони Поліської області Білоруської РСР. Друге розширення відбулося 15 листопада 1941 р. на території Кіровоградської, Миколаївської та правобережні райони Дніпропетровської областей Української РСР. Останнє розширення території РКУ відбулося 1 вересня 1942 р., коли Запорізька, Полтавська, Херсонська та лівобережні частини Київської та Дніпропетровської областей були передані до його складу [8, арк. 4; 9, арк. 34]. Кордони РКУ на період найбільшого його розширення виглядали наступним чином: на заході та південному заході кордони проходять через колишні радянські області Львів і Тернопіль по лінії Сокаль – Броди – Підволочиськ – р. Збруч до впадіння її в р. Дністер. Далі уздовж Дністра до с. Василюти (біля Могилева-Подільського) до с. Лядової, далі через Примазеницю та Бар (включно) і далі до р. Ров і західного берега Південного Бугу до його впадіння в Чорне море; північні кордони проходили в середньому в 20 км північніше залізничної колії Брест – Гомель, до пункту розташованого в 20 км східніше Мглина; східний кордон проходив по східній межі Київської, Полтавської, Дніпропетровської та Запорізької областей [7, арк. 11].

Територіально РКУ з центром у м. Рівне становив 339 195, 83 кв. км та поділявся на шість генеральних округів:

1) «Волинь-Поділля» («Брест-Литовськ») створений 1 вересня 1941 року з центром у м. Луцьк, включав до свого складу Волинську, Рівненську, Кам'янець-Подільську, північні райони Тернопільської областей Української РСР, а також південні райони Брестської та Пінської областей Білоруської РСР загальною площею в 80 507,99 кв. км поділявся на двадцять п'ять округів (крайгебітів);

2) «Житомир», створений 20 жовтня 1941 р. з центром у м. Житомир, включав до свого складу Житомирську, північні райони Вінницької областей УРСР та південні райони Поліської області БРСР загальною площею в 64 800,11 кв. км поділявся на дев'ятнадцять округів;

3) «Київ», створений 20 жовтня 1941 р. з центром у м. Київ, включав до свого складу Київську та Полтавську області УРСР загальною площею в 71 790,10 кв. км. Поділявся на двадцять п'ять округів;

4) «Дніпропетровськ», створений 15 листопада 1941 р. з центром у м. Дніпропетровськ, включав до свого складу Дніпропетровську і правобережні райони Запорізької областей УРСР загальною площею в 52 397,63 кв. км, поділявся на двадцять округів;

5) «Миколаїв» створений 15 листопада 1941 р. з центром у м. Миколаїв включав до свого складу Миколаївську (без західних районів) і Кіровоградську області УРСР загальною площею в 46 800 кв. км, поділявся на шістнадцять округів;

6) «Таврія», створений 1 вересня 1942 р. з центром у м. Мелітополь, включав до свого складу лівобережні райони Запорізької та Миколаївської областей УРСР загальною площею в 22 900 кв. км поділявся на п'ять округів [5, с. 71; 7, арк. 12-13; 10, арк. 1; 32, с. 52-53; 40].

Відповідно до наказу про створення німецької цивільної адміністрації, А. Гітлер 25 липня 1941 р. оголосив про створення РКУ і поставив на його чолі гауляйтера, оберпрезидента Шлезвінг-Гольштейна Генріха Лозе [28, с. 38-39]. На основі розпоряджень рейхсміністра А. Розенберга та інших високопосадовців Третього рейху він здійснював на довірній території жорстокий окупаційний режим. В управлінні РКУ відзначився тим, що активно проводив політику залучення до співпраці з німецькою цивільною адміністрацією націоналістичні формування цивільного та військового характеру [25, с. 216]. З цією метою при кожному генеральному комісарі РКУ створювались допоміжні національні органи самоуправління під назвою: «Vertrauensrat» – Рада довір'я. Фактично це був орган місцевого самоуправління, що складався з представників «підкорених народів» РКУ. «Рада довір'я» складалась з генеральних радників або директорів на чолі з генеральним

директором, що зазвичай видав внутрішніми справами самоуправління. Головна її функція полягала у представленні інтересів місцевого населення при управлінні генерального комісара, обговорення та затвердження наказів, розпоряджень, постанов вищих органів німецької цивільної адміністрації. Фактично ж «Ради довіри» змушені були ухвалювати всі накази рейхсміністра та генерального комісара із незначними поступками для самоуправління. Вищевказане доводить існування унікальної системи управління в РКУ, що поєднувала німецьку цивільну адміністрацію та допоміжні органи «самоуправління» в кожному Генералкомісаріаті, а саме:

Генеральним комісаром округу «Литва» з 25 липня 1941 р. був Теодор Адріан фон Рентельн, що займав цю посаду до кінця окупації. При ньому офіційно з 15 травня 1942 р. почала діяти «Рада довір'я литовського самоуправління» на чолі з генералом Пятрас Кубілюнасом. Окрім цього, тут відновили свою діяльність дві пронацистські організації: «Залізний вовк» та Литовська партія націоналістів, остання проіснувала не довго і в 1942 році офіційно була заборонена генералкомісаром [20, с. 36-37].

У «Латвії» 25 липня 1941 р. Генеральним комісаром було призначено обербургмістра Любека, доктора Отто-Генріха Дрекслера, що займав цю посаду до 28 липня 1944 р. [28, с. 40]. Після нього обов'язки виконував керівник головного відділу адміністрації генералкомісаріату Ганс фон Борке. При генеральному комісарі 15 травня 1942 р. офіційно була створена «Рада довір'я латвійського самоуправління» на чолі з Оскаром Данкерсом [23, с. 88-89].

Керівником округу «Білорутенія» 1 вересня 1941 р. було призначено гауляйтера і оберпрезидента Вільгельма Кубе. Після його вбивства 22 вересня 1943 р. новим Генеральним комісаром став вищий керівник СС і поліції Курт фон Готберг. Для зміцнення окупаційної влади 22 вересня 1941 р. В. Кубе ініціював створення «Білоруської взаємодопомоги» на основі якої 27 червня 1943 р. була створена «Білоруська Рада довіри» очолювана Влацлавом Івановським [36, с. 10-14].

Генеральним комісаром округу «Естонія» 5 грудня 1941 р. було призначено обергрупенфюрера СА Карла-Зігмунда Ліцмана. При ньому з 15 травня 1942 р. почала діяти «Рада довір'я естонського самоуправління» очолювана Хялмаром М'яе. Раді підпорядковувались естонські воєнізовані добровільні загони самооборони – «Омакайте», що виникли на початку окупації та впродовж усього її часу існування активно співпрацювали з окупаційною владою. Також Радою були створені та діяли цивільні організації: «взаємодопомога естонського народу», «молоть Естонії» та «товариство друзів естонського легіону СС» [11, арк. 784-791; 19, арк. 6; 38, с. 416, 445-454].

Виявлені авторами в ЦДАВО України документи Міністерства окупованих Східних територій свідчать про зміну або намір змінити систему управління «Остланд». Так, в наказі фюрера «Про доповнення та зміни наказу про управління окупованими областями» від 1943 р. (точна дата в наказі не вказана – прим. авторів) вносяться доповнення наказу від 17 липня 1941 р. Пункт перший проголошує розпуск Рейхскомісаріату «Остланд» та перетворення генералкомісаріатів «Естонія, Латвія і Литва в окремі держави». Наступні положення «реорганізують» німецьке цивільне управління. Рейхскомісар стає «рейхсуповноваженим» у справах новопроголошених держав, генералкомісари перетворюються на ландсрезидентів, у Латвії, Литві та Естонії вводиться самоуправління. Пункт четвертий розкриває політичне становище нових держав: «Вони знаходяться під захистом Рейху. Країни мають свої суверенні права, за Німеччиною залишається керівництво з окремих питань управління для забезпечення співпраці в спільних інтересах» [12, арк. 110]. За шостим пунктом цього наказу генеральний округ «Білорутенія» залишався підпорядкованим Східному Міністерству [12, арк. 111]. В супровідній записці фюрера до цього документа, поява цього наказу пояснюється рішенням «дати змогу естонському, латвійському і литовському народам внутрішні та зовнішні стимули для вільного їх використання у війні» [12, арк. 112]. Зміну устрою РКО підтверджує наказ А. Гітлера «Про виділення генерального округу «Білорутень» із складу Рейхскомісаріату «Остланд», датований 1 квітня 1944 р. Згідно з цим, він виходив із його складу і підпорядковувався безпосередньо «Східному Міністерству» [13, арк. 2].

Зважаючи на вищевказані виявлені архівні документи, можемо припустити думку, що на період 1943-1944 рр. в силу військово-політичних обставин, Третій Рейх, зазнаючи поразки на «Східному фронті», вирішив залучитися підтримкою найбільш лояльних до загарбників народів для продовження війни їхніми силами. Враховуючи факт звільнення з-під окупації значної частини РКО Міністерство окупованих Східних областей пішло на незначні поступки «Радам довір'я». Так, латвійська «Рада довір'я» 29 листопада 1944 року була перетворена в «Литовський національний комітет» – офіційний вищий владний орган Литви. В «Білорутені» «Білоруська Рада довіри» 22 січня 1944 року була перетворена на «Білоруську Центральну раду». Однак, незважаючи на їх створення, фактичної влади вони не мали, й до завершення окупації залишалися «маріонетковими» органами в руках окупантів [14, арк. 218; 36, с. 22]. Виявлені авторами документи Східного міністерства підтверджують внутрішню зміну управління РКО. Наприклад, протягом кінця 1943 - початку 1944 років між А. Роз-

енбергом та Г. Лозе велась робота про надання Естонії та Латвії автономного статусу, була проведена реформа адміністративного управління, вироблялися нові форми цивільного управління тощо [15, арк. 483; 18, арк. 93-101]. Одночасно із цими поступками нацисти на території Латвії та Естонії створили піхотні дивізії СС «Латвія» та «Естонія», що вели збройну боротьбу проти Червоної Армії [22, с. 121].

Свої особливості мала окупаційна політика в РКУ проголошеного А. Гітлером 20 серпня 1941 р. та очолюваного гауляйтером Східної Пруссії Еріхом Кохом [4, с. 27-28]. На відміну від Г. Лозе він відзначався крайньою жорстокістю серед інших діячів окупаційного режиму на території СРСР. Незважаючи на субординаційну підлеглість А. Розенбергу, рейхскомісар здійснював управлінські заходи в РКУ на власний розсуд, які в багатьох випадках були протилежними наказам та директивам рейхсміністра окупованих східних областей. Таке становище призвело до відкритої конфронтації «Розенберг-Кох», наслідком якої стало те, що останній почав звітувати за свою діяльність особисто фюреру в обхід свого керівника, пояснюючи це тим, що «для керування Україною у міністерстві східних територій немає потреби, і тому не визнає компетенції А. Розенберга в питаннях східної політики» [17, с. 11].

Жорсткі методи управління Е. Коха унеможливили створити будь-які допоміжні національні органи самоуправління, подібні до тих, що були створені у РКО. Єдиним дозволеним «самоуправлінням» на території КРУ були нижчі ланки цивільної адміністрації – районні, обшинні, сільські та міські управи на чолі яких перебували лояльні до окупаційної влади представники місцевого населення. Ланки управління РКУ були трьохступеневими: вища (рейхскомісар) – середня (генерал- та гебітскомісари) – нижча (міський бургомістр, сільський староста) і мали тоталітарний характер влади. Вища ланка видавала накази та розпорядження для середньої. Вона, в свою чергу, видавала розпорядження для нижчої та контролювала їх здійснення. Нижча виконувала розпорядження і звітувала про виконання.

Відповідно до цього, в управлінському апараті РКУ ключові посади займали вищі чини СС, СА або нацистської партії. Так, генеральним комісаром округу «Волинь-Поділля» 1 вересня 1941 р. став обергрупенфюрер СА Генріх Шене. В жовтні 1942 р. його замінив президент державно-правового відділу Партійної канцелярії Курт Клемм, що до цього виконував обов'язки генералкомісара округу «Житомир». Керівником округу «Житомир» спочатку був К. Клем. 28 жовтня 1942 р. його замінив гауляйтер НСДАП, бригаденфюрер СС Ернст Лайзер. Останнім генералкомісаром округу був керівник Головного оперативного управління СС, обергрупенфюрер СС Ганс Ютнер. Першим ке-

рівником округу «Київ» 20 жовтня 1941 р. став бригаденфюрер СА Хельмут Квйтцрау, а з 14 лютого 1942 р. до листопада 1943 р. гаумслайтер, оберфюрер СА Вальдемар Магунія. Генеральним комісаром округу «Дніпропетровськ» з 15 листопада 1941 р. був гауптбелефельслайтер, рейхсамтслайтер Головного навчального управління Імперського керівництва НСДАП Ніколаус Зелцнер, а генеральним комісаром округу «Миколаїв» – обергрупенфюрер націонал-соціалістичного авіакорпусу Евальд Опперман. Генеральним комісаром округу «Таврія» 1 вересня 1942 р. став гауляйтер НСДАП Альфред Фрауенфельд [19, арк. 6; 40].

Відмінність управлінського курсу рейхскомісаріатів залежала від політичної перспективи «реорганізації» їх територій виробленої на початку окупації та особистості рейхскомісара. Перше передбачало перетворення «Остланду» на район для германізації, який у майбутньому стане частиною рейху, а «Україну» – на продовольчо-сировинну базу [6, с. 181]. Друге пов'язано із внутрішнім політичним курсом рейхскомісарів: Г. Лозе підтримував ліберальний напрям, а Е. Кох – радикальної політики на окупованих територіях Радянського Союзу. Це призвело до того, що на території «Остланду» була відновлена приватна власність, в тому числі й на землю, тоді як в «Україні» подібних заходів здійснено не було, а земельні питання вирішувались на основі «земельних законів» А. Розенберга [4, с. 65-66; 28, с. 62-69]. Проте не вся політика окупантів мала особливості впровадження. Зокрема депортація цивільного населення на роботу до Німеччини і забезпечення окупаційної адміністрації та Третього Рейху продовольством здійснювались по максимуму використовуючи будь-які методи [18, арк. 31-34]. Існування на території РКО «Рад довір'я» сприяло підтримці культурно-освітнього життя населення, тоді як в РКУ спостерігається його занепад. Найбільш помітно це прослідковується в освітній та релігійній політиці.

Освітня політика в рейхскомісаріатах на початковому етапі окупації мала спільні риси, а саме: ліквідація радянської системи освіти, перевірка викладачів «на благонадійність», відмова від радянських підручників та поширення нацистської ідеології в освітніх закладах. З утвердженням цивільної адміністрації рейхскомісаріатів освітянська політика щодо населення зазнала суттєвих змін. Найбільш радикальних проявів вона набула в Рейхскомісаріаті «Україна», де за наказами рейхскомісара від 15 серпня та 24 жовтня 1942 р. єдиними офіційно дозволеними закладами освіти залишалися чотирикласні народні школи [3, с. 83-85]. Внаслідок цього, між А. Розенбергом та Е. Кохом виникає конфлікт, що був завершений компромісним наказом рейхсміністра від 23 лютого 1943 року. За цим документом на території РКУ відновили свою діяльність професійні

школи, технікуми, училища і окремі факультети вузів [3, с. 176-186]. Однак вищевказані заклади освіти відновили свою діяльність в кінці 1942 р. щоправда в обмеженому вигляді. Так, замість університетів в Дніпропетровську, Вінниці, Житомирі та Києві продовжували функціонувати окремі факультети. В рейхскомісаріаті «Остланд» вона мала ліберальний характер, що зводилася до ліквідації будь-яких проявів радянської системи освіти: закриття російських шкіл, заборона вивчення російської мови та зміна навчальних програм на німецький зразок [24, с. 141-148; 27, с. 59; 35, с. 182; 38, с. 430]. Система навчальних закладів була кількісно обмеженою, проте залишалась незмінною. Тут продовжували працювати окремі вищі навчальні заклади, такі як Вільнюський, Тартуський і Латвійський університети. Окрім цього, в РКО створювались за німецьким зразком семіричні школи [30, с. 76; 34, с. 415; 38, с. 431].

Особливе місце в умовах окупації належало релігії, що за радянської влади зазнавала політичних утисків. Німецька адміністративна влада рейхскомісаріатів використовувала її для заспокійливого впливу на місцеве населення та пропаганди заходів окупаційної влади. Зокрема, всі священнослужителі та вищі ієрархи змушені були під час церковних проповідей закликаати населення до покори новій владі.

На території РКО релігійні організації були представлені православними церквами: Білоруською митрополією, екзархатом Прибалтики, що об'єднував митрополії в Латвії і Естонії та Римо-католицькою церквою Литви. За сприяння окупаційної влади в Православній церкві відбувся розкол: Естонська митрополія перейшла в підпорядкування Константинопольського патріархату; Білоруська митрополія прийняла рішення про створення автокефальної церкви, а Латвійська митрополія оголосила про своє підпорядкування Московській митрополії [22, с. 319-399; 26, с. 9-24]. В свою чергу Римо-католицька церква перебувала під контролем окупаційної влади [33, с. 120]. У гіршому становищі перебувала церква в Рейхскомісаріаті «Україна». У кінці 1941 р. на початку 1942 р. в православ'ї відбувся розкол на прибічників Московського патріархату та автокефалії, які утворили дві окремі церкви – Автономну та Автокефальну, які змушені були конкурувати між собою [2, с. 45-49]. В 1943 р. цивільна адміністрація РКУ підпорядкувала собі всі церковні структури, внаслідок чого вони перетворилися на один із органів окупаційної влади [2, с. 27].

Висновки. Окуповані радянські території були поділені на три категорії, що різнилися політико-управлінським статусом: окремі регіони, які ввійшли до складу Третього рейху; цивільні адміністративні одиниці під контролем Міністерства окупованих Східних територій; «зона військової адміністрації» під керівництвом вермахту. Рейхскомісаріати «Остланд»

та «Україна» об'єднували половину окупованої території СРСР. До складу РКО входили Естонська РСР, Латвійська РСР, Литовська РСР та північно-східні області Білоруської РСР. В свою чергу до РКУ – північні області Білоруської РСР та Українська РСР без ряду західних та східних областей. Таким чином, німецька окупаційна влада була не зацікавлена у збереженні цілісності окремих радянських республік. Головне місце зайняли плани їхньої реорганізації, які були вироблені з початком війни.

Незважаючи на єдиний центр управління Рейхскомісаріатів «Остланд» та «Україна» (Міністерство окупованих Східних областей), в них існували дві різні моделі реалізації окупаційної політики. «Ліберальний» напрям управління мав місце у РКО. Тут існували допоміжні національні органи – «Ради довір'я», що в кінці 1943 – на початку 1944 років були перетворені на вищі органи управління в генеральних округах «Остланду». Фактично вони були дорадчими органами при окупаційній адміністрації, що підтримували політичний курс нової влади та водночас дбали про національне та культурне життя. Існування представницьких органів місцевого населення дозволяло утримувати гуманітарну сферу відносно стабільною. «Радикальне» управління переважало в РКУ.

Воно базувалося на тоталітарному характері управління внутрішньої адміністрації. Жодних поступок цивільному населенню здійснено не було, а створення представницьких органів з представників місцевого населення суворо каралося. Управління «Україною» відбувалося за централізованою вертикаллю влади, в якій місцеве населення посідало нижчі ланки та було зобов'язане беззаперечно виконувати всі накази окупаційної влади. Аналіз нормативно-правової бази доводить існування особливостей впровадження окупаційної політики на території Рейхскомісаріатів «Остланд» та «Україна», обумовлено реалізацією вироблених на початковому етапі війни планів з «реорганізації східного простору» та управлінською позицією рейхскомісара. Це призвело до виникнення різних форм німецького керівництва окупованими територіями СРСР. Ліберальна, підтримувана Г. Лозе, характеризувалась поступками місцевого населення через представницькі органи, гуманітарною складовою окупаційної політики (освіта, культура, релігія тощо), тоді як радикальний, проваджений Е. Кохом, цілеспрямовано підпорядковував усі прояви життя підконтрольного населення потребам цивільної адміністрації. Піднята авторами проблема й надалі потребує поглибленого та всебічного вивчення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бадах Ю. Г. Переддень та початок Великої Вітчизняної війни: монографія [Текст] / Ю.Г. Бадах. – К.: Київ. нац. торг.- екон.ун-т. 2011. – 452 с.
2. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.): монографія [Текст] / Ю. Волошин. – Полтава, 1997 – 128 с.
3. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті Україна» (1941-1944 рр.) у світлі німецьких документів: монографія [Текст] / Єржабкова Бланка. – К.: Наукова думка, 2008. – 272 с.
4. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів [Текст] / Ред. П. М. Костриби та ін. – К.: Державне видавництво політичної літератури, 1963. – 488 с.
5. Слободянюк М. А., Шахрайчук І. А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. [Текст] / М. А. Слободянюк, І. А. Шахрайчук. – Дніпропетровськ: Оксамит-Текс, 2004. – 294 с.
6. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів в 4-х т. Т. 1. [Текст] / Упоряд. М. В. Косик. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 384 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4620. – Оп. 5. Спр.22. – 99 арк.
8. ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп. 4. – Спр. 4. – 16 арк
9. ЦДАВО України – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр.475. – 35 арк.
10. ЦДАВО України. – Ф. 3620. – Оп. 1. Спр. 76. – 20 арк.
11. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 199. – 544-863. арк
12. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 301. – 154. арк.
13. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 58. – 1-131. арк.
14. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 134 – 213-230 арк.
15. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1 – Спр 303. – 411-848. арк.
16. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 212. – 93-110. арк.
17. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. Спр. 11 – 29 арк.
18. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 229. – 106. арк.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп 23. – Спр 533. – 55 арк.
20. Бутенас Ю. Буржуазные националисты-пособники гитлеровских оккупантов [Текст] / Бутенас Ю. // Гитлеровская оккупация в Литве. Сборник статей. – Вильнюс: Минтис, 1966. – С. 25-47.
21. Веремеев Ю. Г. Мифы и правда о плане «Барбаросса»: монография [Текст] / Ю.Г. Веремеев. – М.: Алгоритм, 2011. – 336 с.
22. Воропаев С. Энциклопедия Третьего рейха [Текст] / С. Воропаев. – М.: Локид-Миф, 1996. – 588 с.
23. Дзинтарс Я. К. Развитие подпольной антифашистской борьбы на территории Латвийской ССР в период немецко-фашистской оккупации 1941-1943 гг. [Текст] / Я. К. Дзинтарс // В дни войны (из истории Латвии периода Великой Отечественной войны 1941-1944 гг.) – Рига. 1964. – С. 86-143.

24. Жилинский М. Г. Германская оккупационная политика в области образования и борьба за подрастающее поколение Беларуси в годы Великой Отечественной войны [Текст] / М. Г. Жилинский // Беларусь. 1941-1945: Подвиг. Трагедия. Память. В 2 Кн. Кн.2 / Ред. Кол А. А. Коваленя. – Минск: Беларуская навука, 2010. – С. 132-160.
25. Залесский К. А. Кто был в Третьем Рейхе. Библиографический, энциклопедический словарь [Текст] / К.А. Залесский. – М.: Астрель, 2003. – 942 с.
26. Катунин Ю. А. Русская православная церковь в годы Второй мировой войны (1939-1945 гг.): монография [Текст] / Ю.А. Катунин. – Б.м., «Пирамида Крым», 2000. – 120 с.
27. Литва: краткая энциклопедия [Текст] / Ред. А. Тракимас. – Вильнюс: Главная редакция энциклопедий, 1989. – 672 с.
28. Мы обвиняем. Документы и материалы о злодеяниях гитлеровских оккупантов и латышских буржуазных националистов в Латвийской Советской Социалистической Республике 1941-1945 [Текст] / Ред. А. Кадикис. – Рига: Лиесма, 1967. – 316 с.
29. Мюллер. Н. Вермахт и оккупация [Текст] / – М.: Вече, 2010. – 368 с.
30. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1944 гг.) [Текст] / Ред. С. Бубеншиков. – М.: Политиздат, 1965. – 388 с.
31. Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.) [Текст] / Сост. Г. Ф. Заставенко. – М.: Экономика, 1985. – 328 с.
32. Романько О. В. Крым под пятой Гитлера. Немецкая оккупационная политика в Крыму (1941-1944): монография [Текст] / О. В. Романько. – М.: Вече, 2011. – 432с.
33. Рукшенас К. В. Синявичус. Литва под властью гитлеровских палачей [Текст] / Рукшенас К., Синявичус В. // Гитлеровская оккупация в Литве. Сборник статей. – Вильнюс: Минтис, 1966. – С. 83-183.
34. Советская Латвия [Текст] / Ред. П. П. Еран. – Рига: Главная редакция энциклопедий, 1985. – 816 с.
35. Советская Эстония: Энциклопедический справочник [Текст] / Ред. Г. Наан. – Таллин: Валгус, 1979 – 440 с.
36. Соловьев А. К. Белорусская Центральная рада: создание, деятельность, крах: монография [Текст] / А.К. Соловьев. – Минск: Навука і тэхніка, 1995. – 176 с.
37. Шкаровский М. В. Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная церковь: монография [Текст] / М. В. Шкаровский. – М.: Вече, 2007. – 512 с.
38. Эстонский народ в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945) в 2-х Т.1 [Текст] / Ред. Л. Н. Ленцман. – Таллин: «Ээсти раамат» 1973. – 616 с.
39. Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874 – 1945/ Ostland [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.territorial.de/ostl/ostland.htm>
40. Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874 – 1945/ Ukraine. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.territorial.de/ukra/ukraine.htm>

Стаття надійшла до редакції 05.02.2014

REFERENCES:

1. *Badax Yu.G.* Peredden ta pochatok Velikoi Vitchiznyanoi vijni (Eve and the beginning of World War II). Kiiiv, 2011, 452 p.
2. *Voloshin Yu.* Ukraïnska pravoslavna cerkva v roki nacistskoï okupacii (1941-1944 rr.) (Ukrainian Orthodox Church during natsystskoyi occupation (1941-1944)). Poltava, 1997, 128 p.
3. *Erzhabkova B.* Shkilna sprava ta shkilna politika v rejxskomisariati Ukraïna (1941-1944 rr.) u svitli nimeckix dokumentiv (The schools and school policy in the Reich Commissariat «Ukraine» (1941-1944) in the light of German documents). Kiiiv, 2008, 272 p.
4. Nimecko-fashistskij okupacijnij rezhim na Ukraïni. zbirnik dokumentiv i materialiv (German Nazi occupation regime in Ukraine). Kiiiv, 1963, 488 p.
5. *Slobodyanyuk M.A., Shaxrajchuk I.A.* Rux oporu na Dnipropetrovshhini v roki Velikoi Vitchiznyanoi vijni. (Resistance Movement in Dnipropetrovsk during WWII). Dnipropetrovsk, 2004, 294 p.
6. Ukraïna v Drugij svitovij vijni u dokumentax. Zbirnik nimeckix arxivnix materialiv (Ukraine in World War II documents. Collection of German archival materials). Lviv: *Institut Ukraïnoznavstva im. I. Krip'yakevicha nan Ukraïni*, 1997. 384 p.
7. Centralnij derzhavnij arxiv vishhix organiv vladi Ukrani (Central State Archive of higher authorities divide in Ukraine). (dali – CDAVO Ukraïni). no. of fund 4620, no. of description 5, case no 22, amount of folias 99
8. CDAVO Ukraïni. no. of fund 3206, no. of description 4, case no 4, amount of folias 16
9. CDAVO Ukraïni. no. of fund Kmf-8, no. of description 2, case no 475, amount of folias 35
10. CDAVO Ukraïni. no. of fund 3206, no. of description 1, case no 76., amount of folias 20
11. CDAVO Ukraïni. no. of fund Kmf-8, no. of description 1, case no 199, amount of folias 544-863
12. CDAVO Ukraïni. no. of fund Kmf-8, no. of description 1, case no. 301, amount of folias 154
13. CDAVO Ukraïni. no. of fund Kmf-8, no. of description 1, case no 58, amount of folias 1-131
14. CDAVO Ukraïni. no. of fund Kmf-8, no. of description 1, case no 134, amount of folias 213-230
15. CDAVO Ukraïni. no. of fund Kmf-8, no. of description 1, case no 303, amount of folias 411-848
16. CDAVO Ukraïni. no. of fund Kmf-8, no. of description 1, case no 212, amount of folias 93-110
17. CDAVO Ukraïni. no. of fund Kmf-8, no. of description 1, case no 11, amount of folias 29
18. CDAVO Ukraïni. no. of fund Kmf-8, no. of description 1, case no 229, amount of folias 106
19. Centralnij derzhavnij arxiv gromadskix ob'ednan Ukraïni. (Central State Archives of Ukraine) no. of fund 1no. of description 23, case no 533, amount of folias 55

20. *Butenas Yu.* Burzhuaznye nacionalisty-posobniki gitlerovskix okkupantov (Bourgeois nationalists accomplices Nazi occupiers). Gitlerovskaya okkupaciya v Litve. Sbornik statej. – Vlnyus: Mintis, 1966, pp. 25-47.
21. Veremeev. Yu.G. Mify i pravda o plane «Barbarossa» (Myths and Truths about the plan «Barbarossa»). M.: *Algoritm*, 2011, 336 p.
22. *Voropaev S.* Enciklopediya Tretego rejxa (Encyclopedia of the Third Reich) – M.: Lokid-mif, 1996. – 588 p.
23. Dzintars Ya.K. Razvitie podpolnoj antifashystskoj borbi na teritorii latvijskoj sssr v period nemecko-fashist-skoj okupaci 1941-1943 gg. (Development of underground antifashystskoy struggle in the territory of the Latvian SSR during the Nazi occupation of 1941-1943) V dni vojny (iz istorii latvii perioda velikoj otechestvennoj vojny 1941-1944 gg.). Riga. 1964. pp. 86-143.
24. *Zhilinskij M.G.* Germanskaya okkupacyonaya politika v oblasti orazovaniya i borba za podrastayushhee pokolenie Belarusi v gody velikoj otechestvennoj vojny (German okkupatsyonaya orazovaniya policy and the struggle for the younger generation of Belarus during the Great Patriotic War) Belarus. 1941-1945: podvig. tragediya. pamyat. v 2 vol. vol. 2 / Red. A. A. Kovalenya. Minsk: *Belaruska navuka*, 2010. pp 132-160.
25. *Zaleskij K.A.* Kto bil kto v Tretem rejxe. Bibliograficheskij, encenkopedicheskij slovar. (Who beat who in the Third Reich. Bibliographic entsenkopedicheskij dictionary.).M.: *Astrel*, 2003. 942 p.
26. *Katunin Yu.A.* Russkaya pravoslavnaya cerkov v gody vtoroj mirovoj vojny (1939-1945 gg.) (Russian Orthodox Church during the Second World War (1939-1945 gg)). B. m., «*Pripamida krym*», 2000. 120 p.
27. Litva: kratkaya enciklopediya (Lithuania: a brief encyclopedia). Vilnyus: *Glavnaya redakciya enciklopedij*, 1989. 672 p.
28. My obvinyaem. Dokumenty i materialy o zlodenyaniyah gitlerovskix okkupntov i latyshskix burzhuaznyx nacionalistov v latvijskoj sovetskoj socialisticheskoj respublike 1941-1945 (We blame. Documents and materials about Nazi atrocities okkupntov and Latvian bourgeois nationalists in the Latvian Soviet Socialist Republic 1941-1945). Riga: *Liesma*, 1967. 316 p.
29. *Myuller. N.* Vermaxt i okkupaciya (Wehrmacht and occupation). M.: *Veche*, 2010. 368 p.
30. Nemecko-fashistskij okkupacyonij rezhim (1941-1944 gg.) (German fascist regime okkupatsyony (1941-1944 gg.)). M.: *Politizdat*, 1965. 388 p.
31. Prestupnye celi – prestupnye sredstva: dokumenty ob okkupacionoj politiki fashistskoj germanii na teritorii sssr (1941-1944 gg.) (Criminal purpose - criminal means: Documents on the occupation policy of Nazi Germany in the Soviet Union (1941-1944 gg.)). M.: *Ekonomika*, 1985. 328 p.
32. *Romanko O.V.* Krym pod pyatoj gitlera. nemeckaya okkupacionnaya politika a krymu (1941-1944): monografiya (Crimea under Hitler's heel . German occupation policy and the Crimea (1941-1944)). M.: *Veche*, 2011. 432 p.
33. *Rukshenas. K., Sinyavichus V.* Litva pod vlastyu gitlerovskix palachej (Lithuania under the rule of the Nazi executioners) Gitlerovskaya okkupaciya v Litve. Sbornik statej. Vilnyus: *Mintis*, 1966. pp. 83-183.
34. Sovetskaya Latviya (Soviet Latvia) . Riga: *Glavnaya redakciya enciklopedij*, 1985. 816 p.
35. Sovetskaya Estoniya: enceklopedicheskij spravochnik (Soviet Estonia: Entseklopedicheskij Directory). Tallin: *Valgus*, 1979. 440 p.
36. *Solovev A.K.* Belorusskaya cetralnaya rada: sozdanie, deyatelnost, krax: monografiya (Main post Belarussian pleased : to establish, operate , crash). Minsk: *Navuka i texnika*, 1995. 176 p.
37. *Shkarovskij M.V.* Krest i svastika. nacistskaya germaniya i pravoslavnaya cerkov (Cross and swastika . Nazi Germany and the Orthodox Church). M.:*Veche*, 2007. 512 p.
38. Estonskij narod v Velikoj Otechestvennoj vojne Sovetskogo Soyuz (1941-1945) (Estonian people in the Great Patriotic War of the Soviet Union (1941-1945)) v 2 vol. Vol.1. Tallin: «*Eesti raamat*» 1973. 616 p.
39. Territoriale veränderungen in deutschland und deutsch verwalteten gebieten 1874 – 1945/ ostland. [Elektronij resurs]. Regime to access:: <http://www.territorial.de/ostl/ostland.htm>
40. Territoriale veränderungen in deutschland und deutsch verwalteten gebieten 1874 – 1945/ ukraine. [Elektronij resurs]. Regime to access: <http://www.territorial.de/ukra/ukraine.htm>

Двірна Катерина Петрівна – кандидат історичних наук, доцент

Інститут історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Адреса: 03038, м. Київ, вул. Освіти, буд. 6

Левченко Юрій Іванович – аспірант

Інститут історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Адреса: 03038, м. Київ, вул. Освіти, буд. 6

E-mail: hjcj@i.ua

Dvirna Catherine Petrivna – PhD in historical science, associate professor

National pedagogical university named after M.P.h Drahomanova, Institute for history education

Address: 6, Osvitu str., Kyiv, 03038

Levchenko Yuri Ivanovich – postgraduate

National pedagogical university named after M.P.h Drahomanova, Institute for history education

Address: 6, Osvitu str., Kyiv, 03038

E-mail: hjcj@i.ua